

Η κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή

Ν. Δεμερτζής*, Α. Αρμενάκης**

Περίληψη

Το άρθρο αυτό στηρίζεται σε μέρος των αποτελεσμάτων δειγματοληπτικής έρευνας για τη σχέση των φοιτητών με την πολιτική και τα μέσα ενημέρωσης και αφορά, πρωτίστως, πλευρές της κοινωνικής ταυτότητας των φοιτητών σχετικά με την ικανοποίηση από τη ζωή, τις κοινωνικές τους αξίες και τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη που επιδεικνύουν. Από την ανάλυση των στοιχείων προέκυψε ότι οι φοιτητές διακατέχονται από έντονο αίσθημα σχετικής στέρησης και μειωμένης διαπροσωπικής εμπιστοσύνης. Παράλληλα, αξιολογούν αρνητικά τους περισσότερους δημόσιους θεσμούς. Επίσης, ενώ το αίσθημα δυσαρέσκειας από τη ζωή τους δεν επηρεάζεται από τον όγκο της τηλεθέασης, η τελευταία επιδρά θετικά στην ικανοποίηση που νιώθουν από τη λειτουργία της δημοκρατίας.

1. Εισαγωγή

Παρά την αποφασιστική παρέμβαση του φοιτητικού κινήματος στην προ- και μετα-δικτατορική πολιτική σκηνή –και φυσικά στην κατάλυση της ίδιας της δικτατορίας– οι στάσεις και απόψεις του φοιτητικού πληθυσμού δεν έχουν αναλυθεί επαρκώς από κοινωνιολογική άποψη. Από το 1974 και μετά, καταγράφονται δύο κοινω-

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Λέκτορας στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

νιολογικές και δύο κοινωνιοψυχολογικές μελέτες: α) Η βασισμένη σε στοιχεία του τέλους της δεκαετίας του '70 έρευνα του Anderson σχετικά με τις στάσεις των φοιτητών απέναντι στους θεσμούς της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης¹. β) Η μελέτη της Λαμπίρη-Δημάκη για τις αντιλήψεις των φοιτητών της Νομικής Σχολής γύρω από τη δομή της ελληνικής κοινωνίας και τους ρόλους των δύο φύλων². γ) Η έρευνα του Γεώργα, στο πλαίσιο της οικολογικής ψυχολογίας, που αναφέρεται στις οικογενειακές αξίες των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών με βάση το φύλο, τον τόπο καταγωγής και το έτος σπουδών³. δ) Η κοινωνικοψυχολογική έρευνα της Μαντόγλου με αντικείμενο την «ενεργή μειονότητα» των φοιτητών που εξεγέρθηκαν στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο του 1973, στην οποία εφαρμόστηκε ένα τριαδικό μοντέλο κοινωνικής επιρροής⁴. Ίσως η μειωμένη ενασχόληση με τους φοιτητές να οφείλεται αφενός μεν στη μεγάλη κάμψη του φοιτητικού κινήματος μετά το 1986-87, αφετέρου δε στο γεγονός ότι ο φοιτητικός πληθυσμός είναι ιδιαίτερα μεταβατικός και αριθμητικά περιορισμένος ως κοινωνική κατηγορία, οι θεμελιώδεις πολιτικές αντιλήψεις της οποίας διαμορφώνονται νωρίτερα, κατά την παιδική και εφηβική ηλικία⁵. Πιθανή όμως εγκατάλειψη της μελέτης της κοινωνικής συνείδησης και των πολιτικών στάσεων και απόψεων των φοιτητών/τριών θα ήταν ατυχής. Αν και οι δομές των κοινωνικών ευκαιριών στη σημερινή Ελλάδα συστέλλονται ολοένα και περισσότερο, το Πανεπιστήμιο εξακολουθεί να είναι μηχανισμός ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και περιθάλψης προσδοκιών. Αυτό φαίνεται από τις ποικίλες πιέσεις των σπουδαστών των ΤΕΙ για την ισότιμη αναγνώριση ανωτέρων και ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, από το πρόσφατο κύμα καταλήψεων για θέματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και από την όλη διαμάχη γύρω από την ιδιωτικοποίηση της ανωτάτης εκπαίδευσης⁶. Το Πανεπιστήμιο δεν παύει να είναι χώρος κοινωνικοποίησης και άρθρωσης πολιτικού λόγου.

Από την άποψη αυτή, ο φοιτητικός πληθυσμός εξακολουθεί να έχει τη δική του αξία και σημαντικότητα ως ερευνητική περιοχή της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και της πολιτικής της κουλτούρας. Αναλάβαμε, έτσι, τη διεξαγωγή δειγματοληπτικής έρευνας με θέμα «Η σχέση των φοιτητών με τα ΜΜΕ και την πολιτική», η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο παρόν άρθρο θα παρουσιάσουμε μέρος των αποτελεσμάτων που αναφέρονται στην ικανοποίηση των φοιτητών/τριών από τη λειτουργία της δημοκρατίας, στις στάσεις τους απέναντι σε βασικούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς,

στη σχέση τους με τα ΜΜΕ, στην ικανοποίηση από τη ζωή τους, καθώς και σε ορισμένες μεταβλητές (π.χ. διαπροσωπική εμπιστοσύνη, κοινωνικές αξίες) που χαρτογραφούν το διαθέσιμο «κοινωνικό κεφάλαιο», απαραίτητο για την οικοδόμηση κοινωνίας πολιτών και συμμετοχικών μορφών πολιτικής κουλτούρας.

2. Μεθοδολογία - Ταυτότητα της έρευνας

Ο «πληθυσμός» στον οποίον αναφέρεται η έρευνα αποτελείται από τους 50.000 σχεδόν ενεργούς φοιτητές/τριες όλων των ΑΕΙ της Αθήνας και του Πειραιά. Τα σχετικά στοιχεία των φοιτητών προέρχονται από τους επίσημους πίνακες στοιχείων της Διεύθυνσης Ανωτάτης Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, στους οποίους τα στοιχεία κατανέμονται ανά εκπαιδευτικό ίδρυμα, ανά σχολές και τμήματα γνωστικών αντικειμένων και ανά φύλο.

Από τον πληθυσμό αυτό επελέγη ένα στατιστικά αντιπροσωπευτικό δείγμα 480 ατόμων ως εξής⁷: Αρχικά βάσει της μεθόδου δειγματοληψίας κατά στρώματα, με κριτήριο τον αριθμό φοιτητών ανά ΑΕΙ. Στη συνέχεια, επελέγησαν τα γνωστικά αντικείμενα των διαφόρων τμημάτων, με κριτήριο την καλύτερη δυνατή κάλυψη των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων για τις θετικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Τέλος, σχετικά με την αντιπροσώπευση των δύο φύλων, υιοθετήθηκε η δειγματοληψία ποσοστώσεων, ώστε να τηρηθεί η αναλογία του πληθυσμού ως προς το φύλο των φοιτητών.

Σύμφωνα με το σχεδιασμό της έρευνας, η δειγματοληπτική συλλογή των στοιχείων έγινε με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, το οποίο εφαρμόσθηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από φοιτητές του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών στους οικείους πανεπιστημιακούς χώρους των φοιτητών του δείγματος, το Μάιο του 1997. Μετά τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού δημιουργήθηκε ένα ηλεκτρονικό αρχείο των δεδομένων της έρευνας, των οποίων ο έλεγχος και η στατιστική επεξεργασία και ανάλυση, έγιναν με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS. Ειδικά μεθοδολογικά ζητήματα (κατασκευή δεικτών) που διευκολύνουν την κατανόηση της ανάλυσης που ακολουθεί, διευκρινίζονται στο παράρτημα, στο τέλος του κειμένου.

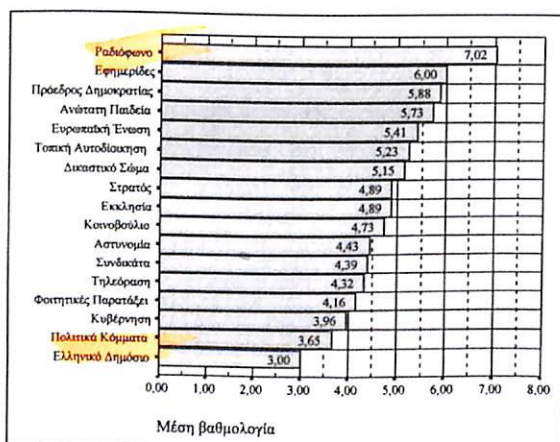
3. Αποτελέσματα της έρευνας - Συζήτηση

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα σχετικά αποτελέσματα της έρευνας και επίσης, όπου ήταν εφικτό, έγινε σύγκριση των τιμών διαφόρων μεταβλητών που αφορούν τους φοιτητές με αντίστοιχες ή παρόμοιες μεταβλητές από έρευνες για τη νεολαία και το γενικό πληθυσμό. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιχειρήθηκε να αναδειχθούν οι όποιες ιδιαιτερότητες της κοινωνικής κατηγορίας «φοιτητές».

3.1. Διαθέσεις για την πολιτική και τους θεσμούς

Όπως συμβαίνει με το γενικό πληθυσμό και την υπόλοιπη ελληνική νεολαία, οι φοιτητές και οι φοιτήτριες διακατέχονται από έναν έντονο αρνητισμό απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς, από απάθεια ή/και από αδιαφορία για τα κοινά, καθώς και από ανασφάλεια για το μέλλον τους. Από το διάγραμμα 1 φαίνεται ότι, με άριστα το 10, σε μια κλίμακα συμπάθειας ορισμένων βασικών θεσμών της δημόσιας ζωής, οι φοιτητές αξιολογούν χαμηλά έως πολύ χαμηλά τη δημόσια διοίκηση, τα κόμματα, την κυβέρνηση, τις φοιτητικές παρατάξεις, την αστυνομία, τα συνδικάτα και το κοινοβούλιο.

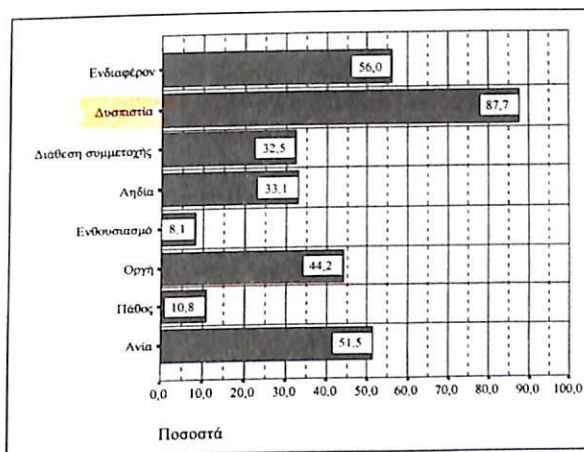
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Διαθέσεις απέναντι στους θεσμούς⁸

Εν πάση περιπτώσει, όμως, το γεγονός ότι δύο μόνο θεσμοί (με μια χαλαρή σημασία του όρου, μια και το ραδιόφωνο και οι εφημερίδες είναι οργανισμοί επικοινωνίας) βαθμολογούνται με μέσο βαθμό πάνω από «6», δείχνει ότι στα μάτια των Ελλήνων φοιτητών, η επίσημη κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους.

Παρομοίως, οι διαθέσεις τους για την πολιτική είναι πρωτίστως αρνητικές. Στο διάγραμμα 2 αυτό φαίνεται καθαρά: δυσπιστία, ανία, οργή και αηδία είναι αισθήματα που δεσπόζουν όταν κλήθηκαν οι φοιτητές/τριες να απαντήσουν στην ερώτηση «Όταν μιλάμε για πολιτική έρχονται στο νου μας διάφορα πράγματα. Εσένα η πολιτική σου προξενεί...». Η εικόνα αυτή ταιριάζει με τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας του Ινστιτούτου V.PRC με θέμα την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των νέων⁹. Βεβαίως πρόκειται για διαφορετικές έρευνες, πλην όμως τα στοιχεία θα μπορούσαν κατ' αρχήν να χρησιμοποιηθούν συγκριτικά, προκειμένου τα αισθήματα των φοιτητών/τριών για την πολιτική, να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο δεξίωσης της πολιτικής από τη νεολαία, τμήμα της οποίας είναι και οι φοιτητές/τριες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Αισθήματα για την πολιτική

Σύμφωνα λοιπόν με τα ευρήματα του Ινστιτούτου V.PRC, στους νέους η πολιτική προκαλεί αδιαφορία (25,3%), ενθουσιασμό (2%), απογοήτευση (20%), ενδιαφέρον (10,4%), αηδία (9%), βαρεμάρα (11,3%), επιθυμία συμμετοχής (3%) και δυσπιστία (19%). Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η κατανομή των αρνητικών, ουδέτερων και θετικών συναισθημάτων για την πολιτική είναι, σε γενικές γραμμές, ίδια ανάμεσα στη νεολαία γενικώς και τους φοιτητές.

Παρά την αρνητική συναισθηματική φόρτιση της πολιτικής, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ποσοστό 34,6% των φοιτητών δηλώνει (πολλή και αρκετή) ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στον εθνικό πληθυσμό, βάσει έρευνας του ΕΚΚΕ, ανέρχεται σε 29,3%¹⁰. Ανάλογος είναι και ο βαθμός ικανοποίησης της νεολαίας από τη λειτουργία της δημοκρατίας στην Ελλάδα: στην έρευνα του Ινστιτούτου V.PRC καταγράφηκε ότι το 41% των νέων είναι πολύ ή/και αρκετά ικανοποιημένοι. Τόσο, δηλαδή, η νεολαία εν γένει, όσο και οι φοιτητές/τριες δηλώνουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας στη χώρα, σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η πλειονότητα δεν είναι ικανοποιημένη.

Βεβαίως, η έλλειψη ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας δε σημαίνει ότι απορρίπτεται συλλήβδην η δημοκρατία ως καθεστώς. Επιπλέον, η διαφορά ικανοποίησης ανάμεσα στους φοιτητές/τριες και στον γενικό πληθυσμό ενδεχομένως σημαίνει ότι στη φοιτητική συνείδηση ο ρυθμός απαξίωσης της πολιτικής είναι βραδύτερος. Οι φοιτητές είναι μια μεταβατική κοινωνική κατηγορία που δεν έχει ακόμη ενταχθεί πλήρως στο σύστημα και ως εκ τούτου βιώνει τις συνέπειες του συστήματος διακυβέρνησης, μέσα από μια διαφορετική –ασφαλώς λιγότερο κουρασμένη–, γενεαλογική προοπτική. Ούτως ή άλλως, όμως, το επίπεδο ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας, εμπίπτει στο γενικότερο κλίμα πολιτικής δυσαρέσκειας, που ολοένα και περισσότερο επικρατεί στην Ελλάδα. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι η απομάκρυνση από τα κόμματα και την πολιτική δε συνιστά απαραίτητως πολιτική κρίση ή «απολιτικοποίηση». Ορισμένες φορές συνιστά εγχείρημα ελευθερίας και αντίστασης στη χειραγώγηση που ασκείται μέσω του πολιτικού θεάματος¹¹.

3.2. Χρήσεις και στάσεις προς τα μέσα ενημέρωσης

Παραπέμποντας και πάλι στο διάγραμμα 1, φαίνεται ότι ο φοιτητικός πληθυσμός αξιολογεί αρνητικά την τηλεόραση και θετικά

τις εφημερίδες και το ραδιόφωνο. Δικαιολογείται, έτσι, μερικώς το γεγονός ότι ο μέσος χρόνος ημερήσιας τηλεθέασης είναι, σύμφωνα με την έρευνά μας, 2 ώρες και 30', χρόνος κατά πολύ μικρότερος από τον εθνικό μέσο όρο τηλεθέασης για όλη τη διάρκεια του 1998, ο οποίος, σύμφωνα με τις μετρήσεις της AGB¹², ήταν 3 ώρες και 57'. Φυσικά, η συγκριτικά μειωμένη χρήση της τηλεόρασης από τους φοιτητές, εξηγείται όχι μόνο από το ότι την αξιολογούν αρνητικά, αλλά και από το ότι μεγάλο μέρος του χρόνου τους το διαθέτουν για εξω-οικιακές δραστηριότητες (σπουδές, διασκέδαση, πάρεες κ.λπ.), με αποτέλεσμα να μένουν λιγότερες ώρες στο σπίτι.

Πιο συγκεκριμένα, από την επεξεργασία των στοιχείων διαπιστώθηκε ότι μέχρι τρεις ώρες παρακολουθεί το 58,5% των φοιτητών/τριων (κατηγορία «χαμηλής τηλεθέασης»), ενώ το 41,5% παρακολουθεί από τρεις έως και πάνω από πέντε ώρες ημερησίως (κατηγορία «υψηλής τηλεθέασης»). Να σημειωθεί ότι ενώ η υψηλή τηλεθέαση δε διαφοροποιείται στατιστικά ανάλογα με το φύλο (χ^2 τεστ p -value = 0,349), κατανέμεται ανισομερώς στους φοιτητές/τριες των τμημάτων των θετικών και ανθρωπιστικών επιστημών (χ^2 τεστ p -value = 0,028): οι πρώτοι εκτίθενται λιγότερη ώρα στα τηλεοπτικά προγράμματα από όσο οι δεύτεροι.

Οι εφημερίδες και η τηλεόραση είναι οι αποκλειστικές σχεδόν πηγές πληροφόρησης για τους φοιτητές/τριες σε μια σειρά θεμάτων της δημόσιας ζωής. Πολύ πάνω από το 80% δηλώνουν ότι πληροφορούνται από τις εφημερίδες και την τηλεόραση για θέματα σχετικά με την τεχνολογία, την πολιτική, τον αθλητισμό, το περιβάλλον, τη διεθνή και την εξωτερική πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό. Αντίθετα, για «προσωπικά» θέματα χρησιμοποιούνται εναλλακτικοί δίαυλοι. Έτσι, για θέματα υγείας, βασική πηγή πληροφόρησης είναι κατ' αρχήν η τηλεόραση, έπονται οι εφημερίδες και ακολουθούν οι συγγενείς. Για τα εργασιακά θέματα υπερτερούν οι διαπροσωπικές πηγές: συμφοιτητές, φίλοι, συγγενείς και έπονται οι εφημερίδες. Για την διασκέδασή τους ενημερώνονται κυρίως από τους φίλους, ενώ για τα θρησκευτικά ζητήματα ενημερώνονται πρωτίστως από τους συγγενείς (δύο περιοχές που αφορούν δύο βασικούς φορείς κοινωνικοποίησης, την οικογένεια και την ομάδα).

Ειδικά για την πολιτική χρήση των ΜΜΕ, η έρευνα έδειξε ότι οι φοιτητές/τριες έχουν ορισμένες ειδικές συνήθειες σε σύγκριση με το γενικό πληθυσμό: όπως φαίνεται στον πίνακα 1, εξαρτώνται λιγότερο από την τηλεόραση προκειμένου να ενημερωθούν καθημερινά για τις πολιτικές εξελίξεις, ενώ ταυτόχρονα είναι πιο τακτικοί αναγνώστες εφημερίδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συχνότητα πολιτικής ενημέρωσης

Πόσο συχνά παρακολουθείς (διαβάζεις/ακούς/βλέπεις) τις πολιτικές εξελίξεις από τα ΜΜΕ (ειδήσεις, πολιτικά δημοσιεύματα, εκπομπές κ.λπ.);

	Καθημερινά		3-4 φορές την εβδομάδα		1-2 φορές την εβδομάδα		Σπανίως		Ποτέ	
	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.
Εφημερίδα	21	21	20	12	29	16	23	20	7	31
Ραδιόφωνο	20	25	17	15	15	10	27	25	21	26
Τηλεόραση	45	67	28	21	13	7	11	4	3	2

*Πηγή: *Ευρωβαρόμετρο*, Νο 46/1996 (γενικός πληθυσμός).

Ως προς την πολιτική χρήση του ραδιοφώνου, η οποία μεταξύ των φοιτητών διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα, δεν παρουσιάζεται κάποια ιδιαίτερη διαφορά. Το ραδιόφωνο, ιδιαίτερα δημοφιλές, φαίνεται ότι χρησιμοποιείται κυρίως ως ψυχαγωγικό μέσο.

Από την έρευνα φάνηκε επίσης, ότι ενώ οι ίδιοι οι φοιτητές και οι φοιτήτριες αξιολογούν αρνητικά την τηλεόραση, θεωρούν ότι αυτή ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή από τα τρία μέσα ενημέρωσης που εξετάσαμε. Από τον πίνακα 2 φαίνεται βασικά ότι: α) Ενώ συμφωνούν σχεδόν πλήρως ότι η τηλεόραση ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή στο κοινό και ότι είναι το πιο κατανοητό μέσο, πολύ λίγοι είναι εκείνοι που θεωρούν ότι παρέχει και την πληρέστερη ενημέρωση. β) Η εφημερίδα θεωρείται το μέσο που παρέχει την πληρέστερη ενημέρωση και διαθέτει τη σχετικά μεγαλύτερη αξιοπιστία εν αντιθέσει προς την τηλεόραση που θεωρείται ως το λιγότερο αξιόπιστο. γ) Ένας στους τρεις έχει αρνητική άποψη ως προς την αξιοπιστία και των τριών μέσων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Γνώμες για τα ΜΜΕ

	Εφημερίδα (%)	Ραδιόφωνο (%)	Τηλεόραση (%)	Κανένα (%)	Όλα (%)	ΔΓ/ΔΑ (%)	Σύνολο
Είναι πιο κατανοητό από το κοινό	9,6	6,5	69,4	2,1	10,0	2,5	100
Έχει τη μεγαλύτερη αξιοπιστία	47,7	9,2	5,0	34,6	0,6	2,9	100
Παρέχει πληρέστερη ενημέρωση	60,4	3,1	17,7	15,2	1,3	2,3	100
Έχει τη μεγαλύτερη επιρροή	2,3	0,6	94,6	0,8	1,3	0,4	100

Από τη διεθνή βιβλιογραφία γνωρίζουμε ότι όχι μόνο σχολιάζεται και μερικώς τεκμηριώνεται η συσχέτιση ανάμεσα στην ηλεκτρονική (τηλεοπτική κυρίως) ειδησεογραφία και στην εκδήλωση φαινομένων πολιτικής δυσαρέσκειας, αλλά και ότι η δυσπιστία απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς, συνοδεύει την δυσπιστία απέναντι στα μέσα ενημέρωσης και αντιστρόφως¹³. Από την ανάλυση των στοιχείων, ωστόσο, παρουσιάσθηκε ένα «παράδοξο», σε σχέση τουλάχιστον με την τρέχουσα άποψη περί των βλαβερών συνεπειών της τηλεόρασης στη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος: εμφανίσθηκε συσχέτιση της «ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» με την «υψηλή τηλεθέαση» (χ^2 τεστ p -value = 0,029). Από τον πίνακα 3 φαίνεται ότι οι φοιτητές με υψηλή τηλεθέαση («πιστοί τηλεθεατές») τείνουν να είναι πιο ικανοποιημένοι από τη λειτουργία της δημοκρατίας, από όσο εκείνοι/ες που εκτίθενται λιγότερο στα τηλεοπτικά προγράμματα («απλοί τηλεθεατές»). Θα έλεγε κανείς ότι η συνολική έκθεση στο μέσο δεν προξενεί στους φοιτητές/τριες δυσφορία αλλά, τουλάχιστον, μια ευφορική σύμπλευση με το αντιπροσωπευτικό σύστημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ικανοποίηση από τη δημοκρατία και βαθμός τηλεθέασης

Είσαι ικανοποιημένος/η από τη λειτουργία της δημοκρατίας;	«Πιστοί τηλεθεατές» (%)	«Απλοί τηλεθεατές» (%)	Σύνολο (%)
Πολύ	2,0	1,8	1,9
Αρκετά	36,7	29,9	32,7
Λίγο	41,2	50,5	46,7
Καθόλου	15,1	16,7	16,0
ΔΓ/ΔΑ	5,0	1,1	2,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Μολονότι ο χώρος δε μας επιτρέπει να προβούμε σε λεπτομερέστερες αναλύσεις, θα πρέπει να πούμε ότι το παραπάνω εύρημα δεν είναι ανεξήγητο. Συσχέτιση υπάρχει συνήθως ανάμεσα σε φαινόμενα κοινωνικής και πολιτικής δυσαρέσκειας (αποξένωση, κυνισμός, ανασφάλεια κ.λπ.) και στην αυξημένη έκθεση στα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων. Η αύξηση του συνολικού όγκου τηλεθέασης, όμως, συνδέεται συχνά με ένα αυξημένο αίσθημα ασφάλειας και ικανοποίησης. Για την εκδήλωση φαινομένων πολιτικού αρνητισμού και κοινωνικής μειονεξίας και παθολογίας (επιθετική συμπεριφορά κ.λπ.) συμβάλλουν περισσότερο το συγκεκριμένο κάθε φορά περιεχόμενο των τηλεοπτικών προγραμμάτων (ειδήσεις, reality shows κ.λπ.) και όχι η συνολική έκθεση στο μέσο¹⁴.

3.3. Αξιακός προσανατολισμός

Θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι η δυσφορία των φοιτητών/τριών απέναντι στους θεσμούς και την πολιτική δεν εμπίπτει στο αυτό είδος πολιτικής δυσαρέσκειας με εκείνο του γενικού πληθυσμού αλλά οφείλεται σε μια εναλλακτική κανονιστική σκευή. Σε μια σειρά, δηλαδή, κοινωνικών αξιών βάσει των οποίων κατανοούν και αξιολογούν διαφορετικά την πολιτική διαδικασία. Προς τούτο διερευνήσαμε εάν η πολιτική δυσαρέσκεια των φοιτητών, ως εξηρημένη μεταβλητή, εξηγείται από την ύπαρξη μιας σειράς μεταύλιστικών αξιακών προσανατολισμών. Όπως είναι γνωστό από τη σχετική βιβλιογραφία¹⁵, οι μεταύλιστικές αξιοδοτήσεις και ειδι-

κότερα το είδος εκείνο που έχει χαρακτηριστεί ως ελευθεριακός μεταυλισμός, συνδέεται άρρηκτα με την εκδήλωση συλλογικών συμπεριφορών «νέας πολιτικής». Ουσιώδες στοιχείο των συμπεριφορών αυτών είναι η απομάκρυνση από τα κατεστημένα σχήματα της κεντρικής πολιτικής σκηνής και η υιοθέτηση εναλλακτικών και κινηματικών μορφών πολιτικής συμμετοχής¹⁶.

Κατά συνέπεια, ο εντοπισμός ισχυρών μεταυλιστικών κοινωνικών αξιών στο φοιτητικό πληθυσμό, θα ήταν μια πολύ σοβαρή ένδειξη για την κατεύθυνση που θα έπρεπε να ακολουθήσει η έρευνα, προκειμένου να εξηγηθεί η φοιτητική δυσαρέσκεια απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς. Από την επεξεργασία¹⁷ των στοιχείων προέκυψε ότι:

α) Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην κατανομή των τριών γνωστών κατηγοριών αξιακού προσανατολισμού («υλιστές», «μεταυλιστές», «μεικτοί τύποι») ανά φύλο (χ^2 τεστ p -value = 0,808) και επιστήμες (χ^2 τεστ p -value = 0,632). Τόσο οι γυναίκες και οι άνδρες, όσο και οι προερχόμενοι από τμήματα ανθρωπιστικών και θετικών επιστημών, χαρακτηρίζονται από παρόμοια κατανομή αξιακών προσανατολισμών.

β) Η πλειονότητα του φοιτητικού πληθυσμού (68,8%) εντάσσεται στην κατηγορία «μεικτοί τύποι», όπως συμβαίνει και με το γενικό πληθυσμό όλων των χωρών για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία.

γ) Συγκρίνοντας ωστόσο τους φοιτητές/τριες με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό παρατηρούμε στους πρώτους μια πολύ σημαντική μείωση της κατηγορίας «υλιστές». Από τον πίνακα 4 φαίνεται ότι οι περίπου είκοσι υπολειπόμενες ποσοστιαίες μονάδες μετακινούνται στην κατηγορία «μεικτοί τύποι».

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Συγκριτική Κατανομή Κοινωνικών Αξιών

Αξιακοί Προσανατολισμοί	Φοιτητές/τριες	Γενικός Πληθυσμός*
Υλιστές	19,6%	40%
Μεικτοί Τύποι	68,8%	51%
Μεταυλιστές	11,7%	9%
Σύνολο	100%	100%

*Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, Ν. 39/1994 (γενικός πληθυσμός).

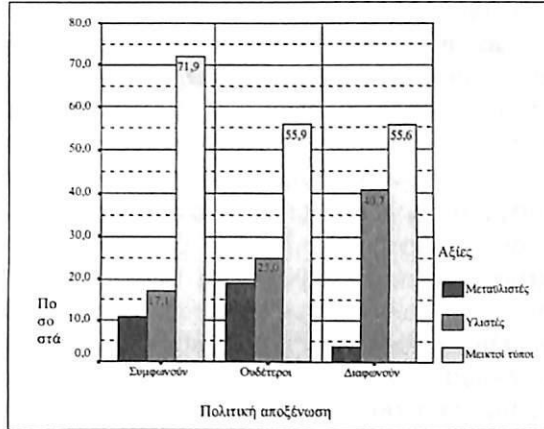
Η συρρίκνωση των «υλιστικών» αξιών ενδέχεται να επιβεβαιώσει εμμέσως ορισμένες από τις αναλύσεις του Inglehart που αφορούν τη θετική συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία και τη μόρφωση και στην εκδήλωση μεταυλιστικών ενδιαφερόντων. Το γεγονός πάντως της μετακίνησης του εν λόγω ποσοστού στη κατηγορία «μεικτοί τύποι» και όχι στην κατηγορία «μεταυλιστές» δείχνει ότι στο σχηματισμό της πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης των Ελλήνων φοιτητών, προσμετράται ιδιαίτερα και η «επίδραση της περιόδου» (period effect), πέραν από την ηλικία και τη μόρφωση (cohort effects), με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια ιδιαίτερα ογκούμενη ενδιάμεση κατάσταση.

Σε περίοδο οικονομικής κρίσης και πολλαπλασιασμού των κοινωνικών κινδύνων, θα ανέμενε κανείς μαζική αύξηση της πρώτης κατηγορίας («υλιστές»). Αυτό, όπως βλέπουμε, δε συμβαίνει. Η οικονομική κρίση και η προσλαμβανόμενη αναποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος δεν στρέφουν τους φοιτητές/τριες προς τα «πίσω» αλλά ούτε και «μπροστά». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τους καθλώνει προσωρινά σε μια ενδιάμεση μεταβατική, όσο και διφορούμενη κατάσταση, η οποία ίσως αλλάξει στο μέλλον, κατά την ενσωμάτωσή τους στο γενικό πληθυσμό με την ανάληψη «ενήλικων» κοινωνικών ρόλων.

δ) Η κατανομή των τριών κατηγοριών αξιακού προσανατολισμού δεν εξαρτάται από τη διάρκεια της τηλεθέασης (χ^2 τεστ p -value = 0,075), τις γνώμες για την αξιοπιστία των ΜΜΕ (χ^2 τεστ p -value = 0,445), αλλά ούτε και από τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη (χ^2 τεστ p -value = 0,354)¹⁸. Έτσι, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το εύρημα αυτό ενισχύει τη λίγο ως πολύ καθιερωμένη άποψη, ότι το λεγόμενο μεταυλιστικό φαινόμενο, εξαρτάται εν γένει από την ηλικία, τη μόρφωση και το ειδικό βάρος των διαμορφωτικών χρόνων των φορέων του.

Από την επεξεργασία των δεδομένων, παρατηρήθηκε στατιστικά ιδιαίτερα σημαντική συσχέτιση (χ^2 τεστ p -value = 0,003) ανάμεσα στους φοιτητές/τριες που δηλώνουν πολιτικά αποξενωμένοι και στους «υλιστικούς» αξιακούς προσανατολισμούς. Πολιτικά αποξενωμένοι χαρακτηρίστηκαν όσοι από τους ερωτηθέντες απάντησαν θετικά στις ερωτήσεις: α) «όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα», β) «δε βρίσκω πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να με κάνουν υπερήφανο/η» και αρνητικά στην ερώτηση «νομίζεις ότι οι πολιτικοί στη χώρα μας υπερασπίζονται τις θεμελιώδεις αξίες που κι εσύ πιστεύεις;». Όπως φαίνεται από το διάγραμμα 3, οι λιγότερο αποξενωμένοι από το σύστημα και τους πολιτικούς, είναι φορείς «υλιστικών» αξιών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Αξιακός προσανατολισμός και πολιτική αποξένωση

Αν υποθέσουμε ότι, παρά τις αντιδράσεις, η εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική της κυβέρνησης και η προσήλωση των περισσότερων κομμάτων στην επιλογή να ενταχθεί η χώρα στην ΟΝΕ έχουν οροσημάνει έναν, εν πολλοίς, τεχνοκρατικό πολιτικό λόγο και μια δημόσια εικόνα αναγκαστικής μονοδρόμησης της πορείας της χώρας προς το 2.000, θα μπορούσαμε να πούμε με σχετική ασφάλεια, ότι όσοι εμφορούνται από υλιστικούς αξιακούς προσανατολισμούς, συμπλέουν με τις βασικές οικονομικές επιλογές της κυβέρνησης και του υπόλοιπου πολιτικού κόσμου. Η «καταπολέμηση του πληθωρισμού», η «εξασφάλιση θέσεων εργασίας» και η «οικονομική ανάπτυξη» συνάδουν πλήρως με την τρέχουσα άσκηση οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, με αποτέλεσμα να μειώνεται η απόσταση ανάμεσα στους φορείς υλιστικών αξιών και στο πολιτικό σύστημα και τους φορείς του.

3.4. Διαπροσωπική εμπιστοσύνη και κοινωνική συμμετοχή

Από πλήθος μελετών πολιτικής κουλτούρας γνωρίζουμε ότι η εμπιστοσύνη στους άλλους ανθρώπους συνιστά θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας και της συμμετοχικής πολιτικής συμπεριφοράς¹⁹. Γενικότερα, η διαπροσωπική εμπιστοσύνη και η εμπιστοσύνη σε θε-

σμούς και συστήματα οργάνωσης της συλλογικής ζωής, αποτελούν τη στοιχειωδέστερη βάση για την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων, την εμπέδωση κανονιστικότητας, καθώς και για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Και τούτο διότι εμπιστοσύνη σημαίνει προσδοκία ανταπόκρισης εκ μέρους του άλλου. Όστε, η διαπροσωπική εμπιστοσύνη είναι «εκ των ων ουκ άνευ» για τη συγκρότηση κοινωνίας πολιτών, είναι ένα ιδιότυπο «κοινωνικό κεφάλαιο» για την αναπαραγωγή του πολιτικού και κομματικού συστήματος, αλλά και για την αναδιάρθρωσή του. Η σημασία της αυξάνει ακόμη περισσότερο στο σύγχρονο περιβάλλον της ύστερης νεωτερικότητας –ή, κατ' άλλους, της μετανεωτερικότητας– το οποίο χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα και συστηματικές διακινδυνεύσεις (risks). Γι' αυτό άλλωστε τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται ολοένα και περισσότερα βιβλία και μελέτες για το ζήτημα αυτό²⁰. Υπεραπλουστεύοντας, ίσως, θα λέγαμε ότι στα σύγχρονα κοινωνικά και πολιτικά συστήματα εμφωλεύει μια οξεία αντίθεση ανάμεσα στον κυνισμό και την εμπιστοσύνη, μια αντίθεση, με άλλα λόγια, ανάμεσα σε μια τάση συνοχής και σε μια αντίρροπη τάση αποδιάρθρωσης της κοινωνίας και της πολιτείας.

Εμπειρικά δεδομένα, αρκετά και επαναλαμβανόμενα για το επίπεδο διαπροσωπικής εμπιστοσύνης στην Ελλάδα, δεν υπάρχουν. Από τα διαθέσιμα πάντως στοιχεία, καθώς και από μελέτες της νεοελληνικής κοινωνίας που ακολουθούν διαφορετικές μεθοδολογίες²¹, γνωρίζουμε ότι ο ατομοκεντρισμός των νεοελλήνων είναι αίτιο και αιτιατό μιας θεμελιωδώς ελλιπούς εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στον Άλλο. Η εμπιστοσύνη αφορά στην Ελλάδα πρωτίστως τις οικογενειακές σχέσεις και δευτερευόντως τον γενικευμένο Άλλο και τους θεσμούς. Από δεδομένα που επεξεργάστηκε ο Inglehart φαίνεται ότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 η διαπροσωπική εμπιστοσύνη στην Ελλάδα έφθινε συστηματικά, και ότι η χώρα κατατασσόταν προτελευταία ως προς το δείκτη αυτόν ανάμεσα στις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε.²². Ο ίδιος μάλιστα, όπως και άλλοι επίσης, θεωρεί ότι η περιορισμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη συνδέεται με δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς και με σύνδρομο πολιτικής αποξένωσης.

Υιοθετώντας την «κλίμακα εμπιστοσύνης» στους ανθρώπους, που κατασκεύασε ο Rosenberg και εφάρμοσαν οι Almond and Verba²³, επιχειρήσαμε στην έρευνά μας να προσδιορίσουμε το βαθμό διαπροσωπικής εμπιστοσύνης του φοιτητικού πληθυσμού και να το συνδυάσουμε με ποικίλες μεταβλητές πολιτικής συμπεριφοράς και χρήσης των μέσων²⁴. Από την ανάλυση των στοιχεί-

ων προέκυψε ότι η απόλυτη σχεδόν πλειονότητα των φοιτητών/τριών του δείγματός μας, διακατέχεται από χαμηλή ή και μέτρια διαπροσωπική εμπιστοσύνη. Η κατανομή που εμφανίζεται στον πίνακα 5 δεν επηρεάζεται από τη διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα (χ^2 τεστ p -value = 0,588) και τη διάκριση ανάμεσα σε τμήματα θετικών και ανθρωπιστικών επιστημών (χ^2 τεστ p -value = 0,731).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Διαπροσωπική Εμπιστοσύνη

	N	%
Χαμηλή	324	67,5
Μέτρια	135	28,1
Υψηλή	21	4,4
Σύνολο	480	100

Εκείνο που προκαλεί όμως ιδιαίτερη εντύπωση, είναι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη αυτή κατανομή της εμπιστοσύνης απέναντι στους άλλους δε συσχετίζεται στατιστικά με βασικές μεταβλητές της έρευνάς μας: με την ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας (χ^2 τεστ p -value = 0,249), με τη συχνότητα έκθεσης στις ειδήσεις και των τριών μέσων (χ^2 τεστ p -value = 0,352), καθώς και με τις κοινωνικές αξίες των φοιτητών/τριών (χ^2 τεστ p -value = 0,354). Τέλος, δε συνδέεται ούτε και με το ύψος της τηλεθέασης (χ^2 τεστ p -value = 0,083), κάτι που ενδεχομένως ηχεί παράδοξα, μια και από δόκιμες μελέτες γνωρίζουμε, ότι ο συγκρουσιακός, βίαιος και ατομοκεντρικός τρόπος παρουσίασης της κοινωνικής πραγματικότητας, καλλιεργεί στους πιστούς φίλους της τηλεόρασης, δυσπιστία απέναντι στους συνανθρώπους τους και στην κοινωνία γενικότερα²⁵.

Φαίνεται λοιπόν πως η εξαιρετικά περιορισμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, λειτουργεί ως ένα μέγεθος ανεξάρτητο, ως οιοσεί σταθερά κοινωνικο-ανθρωπολογικής τάξεως, πέρα από επιμέρους συγκυρίες και βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις. Τούτο μάλιστα δεν αφορά αποκλειστικά τους φοιτητές, αλλά πηγάζει από την βαθύτερη ατομοκεντρική παράδοση του μεσογειακού «οικογενειακού αμοραλισμού» που εντοπίζεται και στην Ελλάδα. Αφορά έτσι και τη νεολαία γενικότερα, όπως τουλάχιστον φαίνεται από την έρευ-

να του Ινστιτούτου V.PRC²⁶, στην οποία η παράσταση του καθ' ημάς ατομικισμού προκύπτει από την αξιολόγηση της ελληνικής κοινωνίας, στην οποία οι νέοι θεωρούν ότι «ο καθένας κάνει ό,τι θέλει χωρίς να σέβεται τους άλλους» (69%) και ότι «όλοι κοιτάνε μόνο τον εαυτό τους» (81%).

Μολονότι δεν αποτελεί τη μόνη εξήγηση, η μειωμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη συμβάλλει, ασφαλώς, στην περιορισμένη συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες και συλλόγους. Από τα στοιχεία της έρευνας προέκυψε ότι η μεγαλύτερη συμμετοχή των φοιτητών αφορά τους αθλητικούς συλλόγους. Αλλά και πάλι, το ποσοστό είναι σχετικά χαμηλό: 27,7%. Κατά 19,6% συμμετέχουν σε πολιτιστικούς συλλόγους και κατά 17% σε φοιτητικές παρατάξεις, διεθνείς και εθελοντικές οργανώσεις. Φαίνεται λοιπόν ότι για τους περισσότερους, το δεσπόζον πρότυπο συμπεριφοράς είναι η ιδιώτευση. Δεδομένης της σημασίας των οικογενειακών δεσμών στην Ελλάδα, θα έλεγε κανείς ότι για την ώρα, η οικογένεια είναι εκείνη που κατά κανόνα σχηματίζει ένα προστατευτικό δίκτυο κοινωνικών σχέσεων για τον Έλληνα φοιτητή. Με μειωμένη την κοινωνική συμμετοχή, εκλείπει το κοινωνικό δίκτυο εντός του οποίου και δια του οποίου ο φοιτητικός πληθυσμός θα μπορούσε ενδεχομένως να ανακαλύψει εναλλακτικές επιλογές ζωής στη δημόσια σφαίρα.

3.5. Ικανοποίηση από τη ζωή. Το σύνδρομο της σχετικής στέρησης

Γνωρίζουμε ότι ενδέχεται το μέγεθος της πολιτικής δυσαρέσκειας να οφείλεται σε συγκυριακές διακυμάνσεις που επηρεάζουν αρνητικά την τρέχουσα αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος και των φορέων του. Γι' αυτό, εδώ και αρκετά χρόνια, στις διεθνείς έρευνες πολιτικής κουλτούρας, εκτός από την ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας, μετράται και η ικανοποίηση από τη ζωή εν γένει, ένας δείκτης ασφαλώς πιο ισχυρός και αποκαλυπτικός των βαθύτερων προσανατολισμών του ατόμου. Συχνότατα λοιπόν παρατηρείται σημαντική απόσταση ανάμεσα στα δύο μεγέθη: σε χώρες όπου καταγράφονται υψηλά ποσοστά δυσαρέσκειας από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας (π.χ. Ιταλία, Ισπανία, Γαλλία) καταγράφονται εξίσου υψηλά ποσοστά ικανοποίησης των πολιτών από το βίο που διάγουν²⁷. Αυτό σημαίνει ότι τα δύο μεγέθη έχουν μια ορισμένη αυτοτέλεια και δεν συμπαράσφρονται αναγκαστικά.

Γνωρίζουμε επίσης, ότι τα τελευταία δέκα χρόνια στο ελληνικό κοινό καταγράφεται μια παράλληλη πτώση της ικανοποίησης από τη ζωή και τη δημοκρατία, κατά τρόπο που το ένα μέγεθος να παρασύρει το άλλο. Έτσι, όχι μόνο η Ελλάδα καταλαμβάνει πλέον την τελευταία θέση ως προς την ικανοποίηση των κατοίκων της από τη ζωή, αλλά καταλαμβάνει ταυτόχρονα πολύ χαμηλές θέσεις στην κλίμακα ικανοποίησης των πολιτών της από τη λειτουργία της δημοκρατίας. Το 1994, λόγου χάριν, ήταν τελευταία στην ικανοποίηση από τη ζωή και προτελευταία στην ικανοποίηση από τη δημοκρατία²⁸. Υφίσταται προφανώς ένα χρόνο και γενικευμένο σύνδρομο δυσανεξίας που μεταγράφεται σε ποικίλους δημόσιους θεσμούς και περιοχές του ιδιωτικού βίου. Μάλιστα, μια εκδήλωσή του είναι το φαινόμενο της σχετικής στέρησης που έχει παρατηρηθεί στην ελληνική κοινωνία και αναλυθεί από ορισμένους μελετητές της²⁹.

Εκείνο που δε γνωρίζουμε είναι αν το σύνδρομο αυτό διακατέχει και την ειδική κοινωνική κατηγορία «φοιτητές», μια και λογικά θα ανέμενε κανείς, ότι η απόκτηση πολιτισμικού κεφαλαίου επηρεάζει θετικά τις προσβλέψεις τους για ικανοποιητική ένταξη στην κοινωνία. Πόσο μάλλον που, όπως ήδη παρατηρήσαμε, επιδεικνύουν ένα σχετικά υψηλό ποσοστό ικανοποίησης από τη δημοκρατία, σε αντίθεση προς τον υπόλοιπο πληθυσμό. Προκειμένου να διερευνήσουμε την κατάσταση, απευθύναμε τρεις ερωτήσεις «ικανοποίησης»³⁰. Από την επεξεργασία των απαντήσεων μπορέσαμε να καταλήξουμε σε ορισμένα προκαταρκτικά συμπεράσματα. Οι ερωτήσεις αυτές είναι: α) «Γενικά, είσαι ικανοποιημένος/η από τη ζωή σου»; (ενεστώσα), β) «Πόση ικανοποίηση από τη ζωή αξίζουν να έχουν άνθρωποι σαν κι εσένα;» (υποθετική), και γ) «Μετά από πέντε χρόνια, πόσο ικανοποιημένος/η πιστεύεις ότι θα είσαι από τη ζωή σου;» (προσδοκώμενη). Από τις απλές κατανομές των απαντήσεων προέκυψε η παρακάτω εικόνα (βλ. πίνακα 6):

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ικανοποίηση από τη Ζωή (Ενεστώσα, Υποθετική, Προσδοκώμενη)

	Ενεστώσα Ικανοποίηση από τη Ζωή %	Υποθετική Ικανοποίηση από τη Ζωή %	Προσδοκώμενη Ικανοποίηση από τη Ζωή %
Πολύ	16,3	54,2	23,3
Αρκετά	70,4	36,3	41,9
Λίγο	11,5	1,7	7,9
Καθόλου	1,0	0,2	2,1
ΔΓ/ΔΑ	0,8	7,7	24,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Τρία είναι τα κυριότερα σημεία που αξίζουν εδώ να σχολιασθούν: α) το ποσοστό των «πολύ» ή «αρκετά» ικανοποιημένων (86,7%) εμφανίζεται σαφώς αυξημένο σε σύγκριση με εκείνο του γενικού πληθυσμού (σύμφωνα με στοιχεία από το *Ευρωβαρόμετρο*, Ν. 39, 1993, το άθροισμα των δύο βαθμίδων ικανοποίησης από τη ζωή στον γενικό πληθυσμό μετά βίας άγγιζε το 49%). Από την άποψη αυτή, οι φοιτητές δείχνουν να είναι πολύ πιο ικανοποιημένοι/ες από τη ζωή τους από ό,τι όλοι οι υπόλοιποι. Να πρόκειται άραγε για μια από τις απολαύσεις που συνεπάγεται η κοινωνική τους κατάσταση; Το πιθανότερο. β) Ενδεχομένως, λόγω της κατοχής του πολιτιστικού κεφαλαίου «γνώση» και της συνεπαγόμενης αξιοποίησής του, οι φοιτητές/τριες θεωρούν ότι αξίζουν και δικαιούνται να έχουν στο μέλλον μια καλύτερη ζωή. γ) Ωστόσο, η εκτίμηση της πραγματικότητας φαίνεται ότι τους προσγειώνει σε μεγάλο βαθμό, μια και ένας στους τέσσερις δεν είναι σε θέση να απαντήσει κατά πόσο στην προσεχή πενταετία θα είναι ικανοποιημένος/η από τη ζωή του/της.

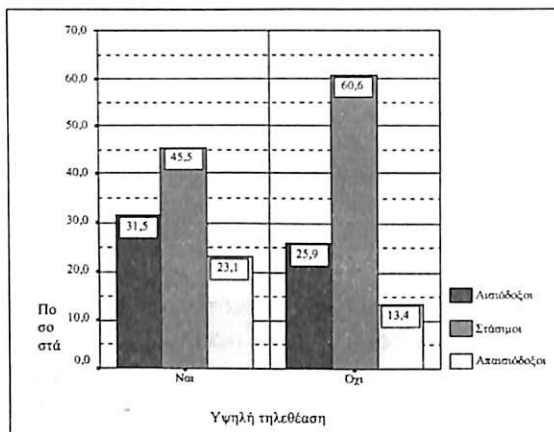
Η εικόνα όμως γίνεται ακόμα πιο σύνθετη και ενδιαφέρουσα όταν συνδυάσουμε τις τρεις διαστάσεις της ικανοποίησης από τη ζωή αφαιρώντας: α) την υποθετική από την ενεστώσα, β) την προσδοκώμενη από την ενεστώσα και γ) την υποθετική από την προσδοκώμενη ικανοποίηση, επεξεργαζόμενοι κατόπιν τα αποτελέσματα που προκύπτουν. Η πρώτη αφαίρεση αποκαλύπτει ένα αρκετά διαδεδομένο σύνδρομο σχετικής στέρησης: ποσοστό 52,4% θεωρούν ότι τώρα δεν απολαμβάνουν αυτό που τους αξίζει. Η

δεύτερη αφαίρεση αναφέρεται σε μια υποκειμενική αίσθηση βελτίωσης της ζωής: η πλειονότητα (54,6%) παραμένει στάσιμη, ενώ μόνο ένας στους τέσσερις αισιοδοξεί ότι το μέλλον του θα είναι καλύτερο από το παρόν του. Τέλος, η τρίτη αφαίρεση παραπέμπει σε ένα είδος ανομικού συνδρόμου: το 42% θεωρεί ότι στο μέλλον δε θα έχει τη ζωή που του αξίζει, το 48% εξισορροπεί την προσδοκία με την υποκειμενική αξιολόγηση, ενώ μόνο ένας στους δέκα θεωρεί ότι στο μέλλον θα απολαύσει περισσότερα από όσο αξίζει.

Η καταγεγραμμένη σχετική στέρηση, η στασιμότητα των προοπτικών ζωής και η αβεβαιότητα για το μέλλον είναι στοιχεία που οπωσδήποτε υποβασιάζουν τη γενικότερη δυσθυμία απέναντι στο πολιτικό σύστημα και το πολιτικό προσωπικό, πέρα από βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις και επιρροές. Συνδυάσαμε τις τρεις αυτές μεταβλητές με όλες τις υπόλοιπες μεταβλητές της έρευνάς μας, προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν υπάρχουν πιθανές αλληλεξαρτήσεις που συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση της όλης κατάστασης. Από τον έλεγχο των επιμέρους παραγόντων βρήκαμε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική εξάρτηση στις παρακάτω περιπτώσεις:

α) Στην υψηλή τηλεθέαση και την προοπτική δεξίωσης μιας καλύτερης ζωής (χ^2 τεστ p -value = 0,010). Η αύξηση της συνολικής τηλεθέασης φαίνεται ότι στο φοιτητικό πληθυσμό συμβάλλει σε μια πώλωση αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας. Όταν αυξάνει η τηλεθέαση αυξάνει κατά 6% η αισιόδοξη αντιμετώπιση της ζωής και κατά 10% η απαισιοδοξία. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι –με τη στασιμότητα στις προοπτικές ζωής να υπερτερεί ούτως ή άλλως–, από τη μια μεριά το τηλεοπτικό θέαμα παρασύρει τους πιστούς της τηλεόρασης σε μια αισιόδοξη αντίληψη του μέλλοντός τους μέσω διαδικασιών ταύτισης και προβολής. Η αισιοδοξία αυτή λειτουργεί ενδεχομένως ως υπερανάπληρωση της στασιμότητας του παρόντος. Από την άλλη μεριά όμως, όπως φαίνεται καθαρά από το διάγραμμα 4, η βία, οι συγκρούσεις, το δράμα και η αρνητικότητα του τηλεοπτικού θεάματος φαίνεται ότι καλλιεργεί μια πιο ισχυρή αίσθηση απαισιοδοξίας για το μέλλον.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
 Προοπτική ζωής ανάλογα με την τηλεθέαση

β) Στατιστικά σημαντική εξάρτηση εμφανίζεται επίσης ανάμεσα στη συχνότητα έκθεσης στις ειδήσεις και στη μειωμένη προσδοκία ζωής των μελλοντικών «ακαδημαϊκών πολιτών» (χ^2 τεστ p -value = 0,009). Εκτός από τους εντελώς απληροφόρητους, των οποίων οι προσδοκίες χαρακτηρίζονται από μεγάλη στασιμότητα, όσο αυξάνει η ενημέρωση και από τα τρία μέσα, τόσο μειώνεται η αισιοδοξία και αντιστρόφως. Ασφαλώς, το εύρημα αυτό δεν είναι άσχετο με τη συγχυσιολόγο επίδραση των ειδήσεων. Κατά κανόνα, η σχεδόν μονοσήμαντη έμφαση στις συγκρούσεις, η προβολή ιστοριών «ανθρώπινου ενδιαφέροντος», η δεσπόζουσα θέση του αστυνομικού ρεπορτάζ στα δελτία ειδήσεων, η διαρκής εναλλαγή υποσχέσεων και διαψεύσεων, ασαφειών και διαβεβαιώσεων καλλιεργεί στους αποδέκτες –και ιδιαίτερα σε εκείνους που εξαρτώνται σχεδόν αποκλειστικά από τα μέσα προκειμένου να προσανατολισθούν και να ελέγξουν το περιβάλλον τους–, μια παράλυση των προσδοκιών και μια απογοήτευση για το μέλλον. Η κατάσταση αυτή συμβάλλει στην καθυσύχαση και στην αδρανοποίηση του φοιτητικού πληθυσμού, σε μια δύσθυμη παραίτηση της δημιουργικής φαντασίας από την εκ νέου επινοήση και σχεδιασμό της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής.

γ) Άμεση συνάρτηση υπάρχει και ανάμεσα στο δείκτη της πο-

λιτικής αποξένωσης και το σύνδρομο σχετικής στέρησης (χ^2 τεστ p -value = 0,003). Από την επεξεργασία των στοιχείων προέκυψε ότι όσο αυξάνει η προσλαμβανόμενη πολιτική αποξένωση, τόσο αυξάνει και η αίσθηση της σχετικής στέρησης. Αντιστρόφως, όπως φαίνεται στον πίνακα 7, οι πλέον «στερημένοι» φοιτητές είναι και οι πλέον αποξενωμένοι από το πολιτικό σύστημα και τους πολιτικούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Πολιτική αποξένωση και σχετική στέρηση

	Στερημένοι %	Ικανοποιημένοι %	Υπερ-ικανοποιημένοι %	Σύνολο
Συμφωνούν ότι ...*	55,5 85,7	38,9 76,8	5,6 69,0	100 81,0
Ούτε συμφωνούν ούτε διαφωνούν*	49,2 12,6	40,7 13,3	10,2 20,7	100 13,4
Διαφωνούν ότι ...*	16,0 1,7	72,0 9,9	12,0 10,3	100 5,7
Σύνολο	52,4 100	41,0 100	6,6 100	100 100

* Η «πολιτική αποξένωση» προσδιορίστηκε από τις απαντήσεις στις παρακάτω ερωτήσεις: α) Δεν βρίσκω πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να με κάνουν υπερήφανο/η, β) Όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα, γ) Οι πολιτικοί στη χώρα μας υπερασπίζονται τις θεμελιώδεις αξίες που κι εσύ πιστεύεις;

Το γεγονός πως αισθάνονται ότι δεν απολαμβάνουν αυτό που τους αξίζει, φαίνεται ότι κάλλιστα μπορεί να αποδοθεί και στην υποκειμενική πρόσληψη του απόμακρου της πολιτικής και των πολιτικών. Από αυτή την άποψη θα μπορούσαμε να πούμε ότι, σωρευτικά, η πολιτική αποξένωση και το σύνδρομο σχετικής στέρησης, παράγουν μια γενικότερη δυσανεξία και απαξίωση του δημόσιου βίου.

δ) Σύστοιχη με τα προηγούμενα είναι η επίσης άμεση συσχέτιση μεταξύ ενός ανομικού συνδρόμου αβεβαιότητας και φόβου για

το μέλλον και ενός δείκτη προσλαμβανόμενης ανταποκρισιμότητας του πολιτικού συστήματος. Έτσι, όπως φαίνεται από τον επόμενο πίνακα 8, όσοι θεωρούν ότι το πολιτικό σύστημα και οι πολιτικοί δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους, εκτιμούν ότι στο μέλλον η κοινωνία δεν θα τους προσφέρει αυτό που τους αξίζει. Αλλά και αντιστρόφως, οι πλέον αβέβαιοι για το μέλλον τους θεωρούν ότι το σύστημα δεν ανταποκρίνεται στο ρόλο του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ανταπόκριση του πολιτικού συστήματος και ανομικό σύνδρομο

	Απαισιόδοξοι %	Στάσιμοι %	Αισιόδοξοι %	Σύνολο %
Συμφωνούν ότι ...*	43,6 82,8	48,7 79,8	7,6 60,0	100 79,0
Ούτε συμφωνούν ούτε διαφωνούν*	35,1 13,8	49,1 16,7	15,8 25,7	100 16,4
Διαφωνούν ότι ...*	31,3 3,4	37,5 3,6	31,3 14,3	100 4,6
Σύνολο	41,7 100	48,3 100	10,1 100	100 100

* Η «ανταπόκριση του πολιτικού συστήματος» προσδιορίσθηκε από τις απαντήσεις στις παρακάτω ερωτήσεις: α) τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τί σκέφτονται άτομα σαν κι εμένα, β) αυτοί που εκλέγονται στο κοινοβούλιο χάνουν γρήγορα την επαφή τους με τον κόσμο, γ) τα κόμματα ενδιαφέρονται μόνο για την ψήφο των πολιτών και όχι για τη γνώμη τους.

Η αμφίδρομη συσχέτιση των δύο αυτών μεταβλητών (χ^2 τεστ p -value = 0,015) δείχνει ότι όσο τα πολιτικά τεκταινόμενα οδηγούνται σε αδιέξοδο, τόσο διαμορφώνεται μια απόσταση ανάμεσα στα υποκείμενα και την πολιτική, η οποία συνοδεύεται από μια σειρά διαψεύσεων ποικίλων κοινωνικών προσδοκιών. Η αβεβαιότητα γύρω από την έκβαση του μέλλοντος, με δεδομένη την πολιτική δυσφορία και απογοήτευση, οδηγεί κατά κανόνα σε ατομοκεντρικές επιλογές ζωής, σε μια εργαλειακή και χρησιμοθηρική μέριμνα, που ανατρέπει μακροπρόθεσμα το κανονιστικό περιεχόμενο της δημοκρατίας. Η ανατροπή αυτή σημαίνει την εκδήλωση ανο-

μικών συμπεριφορών και αντιλήψεων που υποβασάζονται τόσο από τον παραδοσιακό ατομοκεντρισμό της ελληνικής κοινωνίας, όσο και από τον μικροαστισμό των σημερινών νεοελλήνων.

4. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό επιχειρήθηκε μια πρώτη συστηματική καταγραφή και ερμηνεία βασικών πολιτικών στάσεων, κοινωνικών τοποθετήσεων και αξιακών προσανατολισμών των φοιτητών της Αθήνας. Επειδή όμως δεν έχουν προηγηθεί άλλες ανάλογες έρευνες που θα προσέφεραν βάσεις δεδομένων και δοκιμασμένα ερμηνευτικά πλαίσια, τα όποια συμπεράσματα προέκυψαν, θα πρέπει να αντιμετωπισθούν με τη δέουσα επιφυλακτικότητα, μια και δεν μπορούν παρά να είναι προσωρινά. Στην ανάλυσή μας έγινε σύγκριση ορισμένων παραμέτρων του φοιτητικού πληθυσμού με στοιχεία που αφορούν το γενικό πληθυσμό και τη νεολαία εν γένει. Από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψε ότι:

α) Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες αξιολογούν αρνητικά τους περισσότερους από τους δημόσιους θεσμούς της χώρας και διακατέχονται από πολιτική αποξένωση. Ένας στους τρεις πάντως δηλώνει ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας στη χώρα.

β) Η φοιτητική πολιτική δυσανεξία δεν έχει ένα ειδικό βάρος και δεν εξαρτάται από μια ιδιαίτερη σκευή κοινωνικών αξιολογήσεων «μεταυλιστικού» περιεχομένου, που θα μπορούσε, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να οδηγήσει στην εκδήλωση συλλογικών φαινομένων «νέας πολιτικής». Με μικρές διαφοροποιήσεις –λόγω κυρίως του μεταβατικού χαρακτήρα της κοινωνικής κατηγορίας «φοιτητές» αλλά και εξαιτίας, ίσως, του πολιτιστικού κεφαλαίου «γνώση»–, η φοιτητική πολιτική δυσαρέσκεια ακολουθεί το πρότυπο της γενικευμένης και διάχυτης δυσφορίας του γενικού πληθυσμού.

γ) Η πολιτική δυσαρέσκεια των φοιτητών εκδηλώνεται μέσα σ' ένα κλίμα χαμηλής διαπροσωπικής εμπιστοσύνης, κάτι που ασφαλώς δεν αυξάνει τις πιθανότητες σχηματισμού μιας εύρωστης κοινωνίας πολιτών και ανάπτυξης συμμετοχικών προτύπων πολιτικής κουλτούρας.

δ) Ο φοιτητικός πληθυσμός διακατέχεται από έντονη αίσθηση σχετικής στέρησης και από ένα σχετικά ισχυρό ανομικό σύνδρομο. Όχι μόνο δεν αισθάνονται δικαιωμένοι από το βίο που διάγουν, αλλά δεν αντιλαμβάνονται να έχουν προοπτικές βελτίωσης.

Οπωσδήποτε τα ευρήματα αυτά συνιστούν ενδείξεις μιας περαιτέρω ιδιώτευσης και ατομικοποίησης. Ενδεχομένως να συνιστούν και ενδείξεις μιας επιφυλακτικής αδιαφορίας και μιας βουβής διαμαρτυρίας που ορισμένες φορές, για ορισμένους μόνο, μετατρέπεται σε αντισυμβατική κοινωνική συμπεριφορά. Ίσως όμως για τους περισσότερους να σημαίνουν τη βαθμιαία υπαγωγή τους στη βολική θέση του θεατή της πολιτικής, έχοντας ως άλλοθι τη ματαιωμένη προσδοκία της κοινωνικής ανέλιξης.

Παράρτημα

Δείκτης Αξιακού Προσανατολισμού

Για τον προσδιορισμό του δείκτη αξιακού προσανατολισμού, οι φοιτητές/τριες κλήθηκαν να επιλέξουν κατά σειρά προτεραιότητας δύο από εννέα διαφορετικές επιλογές που αναφέρονταν σε κοινωνικούς στόχους. Οι επιλογές αυτές ήταν:

1. Διατήρηση της τάξης στην κοινωνία
2. Καταπολέμηση του πληθωρισμού
3. Μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά
4. Εξασφάλιση θέσεων εργασίας
5. Ελευθερία του λόγου για όλους
6. Προστασία του περιβάλλοντος και ποιότητα ζωής
7. Διατήρηση της παράδοσης και της ταυτότητάς μας
8. Οικονομική ανάπτυξη
9. Καταπολέμηση του εγκλήματος

Όσοι επέλεξαν (3), (5) ή (6) στις δύο επιλογές χαρακτηρίστηκαν ως «ελευθεριακοί μεταύλιστές», όσοι επέλεξαν (1), (7) ή (9) χαρακτηρίστηκαν ως «αυταρχικοί μεταύλιστές» και όσοι επέλεξαν (2), (4) ή (8) κατατάχθηκαν στην κατηγορία «υλιστές». Όλοι οι υπόλοιποι χαρακτηρίστηκαν ως «μεικτοί τύποι».

Επειδή μόνον 6 από τους 480 ερωτώμενους κατατάχθηκαν στην κατηγορία «αυταρχικοί μεταύλιστές» (ποσοστό 1,3%), αποφασίσαμε να συναιρέσουμε τις δύο «μεταύλιστικές» κατηγορίες σε μία, καταλήγοντας, έτσι, στην αρχική κατάταξη του Inglehart: «υλιστές», «μεταύλιστές» και «μεικτοί τύποι».

Δείκτης Διαπροσωπικής Εμπιστοσύνης

Για τον καθορισμό του δείκτη διαπροσωπικής εμπιστοσύνης έγιναν οι εξής επιλογές:

α) Οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να δηλώσουν τη συμφωνία ή διαφωνία τους στις παρακάτω προτάσεις:

- Αν δεν κοιτάς το συμφέρον σου, οι άλλοι θα το εκμεταλλευτούν (c42).
- Αν δε φροντίζεις μόνος τον εαυτό σου, κανείς δε θα νοιαστεί για σένα (c43).
- Μπορείς να εμπιστευέσαι τους περισσότερους ανθρώπους (c44).
- Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του συνεργάσιμος (c45).
- Οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν την τάση να βοηθούν τους άλλους παρά να βλέπουν πρώτα τον εαυτό τους (c46).

β) Οι τιμές με τις οποίες βαθμολογήθηκε η συμφωνία ή η διαφωνία με τις παραπάνω προτάσεις είχαν ως ακολούθως:

- Με αρνητικό βαθμό «-1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες συμφώνησαν με τις προτάσεις c42 και c43 (εγωιστική απάντηση).
- Με θετικό βαθμό «+1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες διαφώνησαν με τις προτάσεις c42 και c43 (αλτρουιστική απάντηση).
- Με θετικό βαθμό «+1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες συμφώνησαν με τις προτάσεις c44, c45 και c46.
- Με αρνητικό βαθμό «-1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες διαφώνησαν με τις προτάσεις c44, c45 και c46.

γ) Ο δείκτης διαπροσωπικής εμπιστοσύνης κατασκευάζεται αθροίζοντας τις επιμέρους βαθμολογίες. Επειδή ο αριθμός των προτάσεων που αξιολογήθηκαν είναι περιττός, αποκλείονται οι τιμές: 0, ± 2 , ± 4 . Οπότε, το εύρος της αξιολόγησης κυμαίνεται από -5 έως +5. Όσοι βαθμολογήθηκαν με -5 ή -3 κατατάχθηκαν στην κατηγορία της χαμηλής «διαπροσωπικής εμπιστοσύνης». Όσοι βαθμολογήθηκαν με -1 ή +1 κατατάχθηκαν στην κατηγορία της μέτριας «διαπροσωπικής εμπιστοσύνης». Τέλος, εκείνοι που βαθμολογήθηκαν με +3 ή +5 εντάχθηκαν στην κατηγορία «υψηλής διαπροσωπική εμπιστοσύνη».

Σημειώσεις

1. Lynn R. Anderson, *Προσωπικότητα και Στάσεις των Φοιτητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1980.
2. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Φοιτητική Συνείδηση*, εκδ. Οδυσσέας., Αθήνα, 1983.
3. Δ. Γεώργας, «Οι Οικογενειακές Αξίες των Φοιτητών», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 61, 1986, σελ. 3-29.
4. Άννα Μαντόγλου, *Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1995 και Άννα Μαντόγλου και Κυριάκος Χαραλάμπους, «Πολιτική Εξουσία και Κοινωνική Επιρροή», στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 11, Απρίλιος 1998, σελ. 54-98.
5. Ίσως για το λόγο αυτό κυρίως η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα αφιέρωσε μεγάλο μέρος της έρευνάς της στη διαχρονική μελέτη της πολιτικής φυσιολογίας των εφήβων. Βλ. σχετικά *Πολιτικές Στάσεις και Αντιλήψεις στην Αρχή της Εφηβείας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1987 και «Οι Έφηβοι της Αλλαγής», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 80, 1991, σελ. 41-69.
6. Βλ. ενδεικτικά Ευκλείδης Τσακαλώτος, «Ιδιωτικοποίηση και Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση: Τι Διακυβεύεται;», στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 11, 1998, σελ. 27-53.
7. Βλ. σχετικά Cochran W.G., *Sampling techniques*, 3η εκδ., John Wiley and Sons, 1977.
8. Το διάγραμμα 1 διαμορφώθηκε από τις απαντήσεις που λάβαμε στην παρακάτω ερώτηση: *πόση συμπάθεια αισθάνεσαι για καθέναν από τους παρακάτω θεσμούς (όπως αυτοί λειτουργούν τώρα), ξεκινώντας από το 1, που σημαίνει ότι δεν αισθάνεσαι «καμιά συμπάθεια» και φθάνοντας μέχρι το 10, που σημαίνει ότι αισθάνεσαι «μεγάλη συμπάθεια».*
9. Η έρευνα αφορούσε πληθυσμό 15-29 ετών και πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1997 με δείγμα 1.600 ατόμων.
10. Δ. Δώδος, Π. Καφετζής, Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές 1996: Διαστάσεις Πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 92-93, 1997, σελ. 241-266. Οι παραλληλισμοί είναι αρκούντως ενδεικτικοί αλλά όχι ευθέως συγκρίσιμοι, μια και αφορούν διαφορετικές έρευνες με άλλα δείγματα και υποθέσεις εργασίας.
11. Murray Edelman, *Constructing the Political Spectacle*, The University of Chicago Press, Chicago, 1988, σελ. 33, 39.
12. AGB HELLAS, *TV Yearbook 97-98*, Αθήνα, 1998, σελ. 26-8.
13. Εντελώς ενδεικτικά βλ. Cappella J. and Jamieson K., *Spiral of Cynicism*, Oxford University Press, 1997 και Kerbel R.M., *Remote and Controlled. Media Politics in a Cynical Age*, Westview Press, Oxford, 1995, όπου κανείς μπορεί να πληροφορηθεί για την εξέλιξη του διαλόγου γύρω από τα θέματα αυτά.

14. Φυσικά εδώ παρεμβαίνουν και άλλες μεταβλητές, όπως είναι λόγου χάριν η ένσκηπη χρήση του μέσου και η συνειδητή έκθεση στα περιεχόμενά του, καθώς και η αδιαφοροποίητη και μη εσκεμμένη (mindless) τηλεθέαση. Για τα θέματα αυτά βλ. μεταξύ άλλων Alan Rubin, «Media Uses and Effects: A uses-and-Gratifications Perspective», στο: Jennings Bryand and Dolf Zillmann (επιμ.), *Media Effects. Advances in Theory and Research*, LEA, New Jersey, 1994, σελ. 417-436.

15. Βλ. ενδεικτικά Ronald Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton, 1977. Βλ. επίσης του ίδιου, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton, 1997.

16. Scott Flanagan, «Value Change in Industrial Societies», στο: *The American Political Science Review*, 81 (4), σελ. 1303-1319.

17. Βλ. Παράρτημα.

18. Βλ. παρακάτω.

19. Βλ. μεταξύ άλλων Gabriel Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Little Brown, Boston, 1963, σελ. 212 επομ. Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, σελ. 172-4.

20. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Barbara Misztal, *Trust in Modern Societies*, Polity Press, 1996. Diego Gambetta (επιμ.), *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*, Basil Blackwell, London, 1990. Ulrich Beck, *Risk Society. Towards a New Modernity*, Sage Publications, London, 1992.

21. Βλ. λόγου χάριν Βασίλης Καραποστόλης, *Η Αδιαχώρητη Κοινωνία*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1985. Βλ. ακόμη, Νίκος Δεμερτζής, «Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα στη Δεκαετία του '80», στο: Χ. Λυριντζής και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 70-96 και Θάνος Λίποβατς, «Θέσεις για την Πολιτική Ψυχολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το έτος 2000», στο: Κατσούλης Ηλ., Γιαννίτης Τ., Καζάκος Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1988, σελ. 86-107.

22. Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, σελ. 34-27. Σύμφωνα με στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* (Ν. 46, σελ. 41-42) το 1996 οι Έλληνες κατελάμβαναν σ' ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση την τέταρτη, από το τέλος, θέση όσον αφορά την εμπιστοσύνη προς τους συμπατριώτες τους.

23. Morris Rosenberg, «Misanthropy and Political Ideology», στο: *American Sociological Review*, 1956, Ν. 21, σελ. 690-695. Του ίδιου, «Misanthropy and Attitudes Toward International Affairs», στο: *Journal of Conflict Resolution*, I, 1957, σελ. 340-345. Βλ. επίσης Almond and Verba, *όπ. παρ.*, σελ. 212-213.

24. Βλ. Παράρτημα.

25. Βλ. ενδεικτικά George Gerbner and Larry Gross, «Living with Tele-

vision: The Violence Profile», στο: *Journal of Communication*, 26 (2), σελ. 173-199.

26. Όπ. παρ.

27. Βλ. λόγου χάριν το τεύχ. 41 του *Ευρωβαρόμετρου*, 1994, σελ. Α11 και Α36.

28. Όπ. παρ. Το 1996 εξακολουθεί να είναι τελευταία στην ικανοποίηση των κατοίκων της από την εν γένει ζωή τους, με εννέα μάλιστα μονάδες διαφορά από την προτελευταία, Πορτογαλία. Βλ. *Ευρωβαρόμετρο*, τεύχ. 45, 1996, σελ. 39.

29. Βλ. μεταξύ άλλων Βασίλης Καραποστόλης, *Συμβίωση και Επικοινωνία στην Ελλάδα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1987 και Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης, *Πολιτική Νομιμοποίηση και Οικονομικός Εκσυγχρονισμός*, στο: Κατσούλης Ηλ. κ.ά., σελ. 17-34.

30. Οι απαντήσεις σε ερωτήσεις που αφορούν την ικανοποίηση από τη ζωή παρέχουν στοιχεία μακροσκοπικού και όχι συγκυριακού χαρακτήρα, όπως συμβαίνει συχνά με τις απαντήσεις σε ερωτήσεις γύρω από την ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας και το ενδιαφέρον για την πολιτική. Η ικανοποίηση ή η δυσαρέσκεια από τη ζωή γενικά, αποτελεί ένα μονιμότερο δείκτη αποδοχής του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.

